

מקורות נאמנים בההדרת ספרים

ראשי פרקים

פתח דבר

- א. אין דנים את המהדירים אלא את דבריהם
- ב. דוגמאות לדברים זרים בספרים ידועים
- ג. תוספות של מהדירים בספרי קדמונים
- ד. קריאה לראשי המכונים

דברי סיום

פתח דבר

בחסדי ה' זכה דור זה למאות רבות של ספרי קדמונים, ראשונים ואחרונים, שיוצאים לאור מחדש, קנקנים חדשים מלאים יין ישן. ספרים רבים של גדולי הדורות מכל קצווי תבל זוכים להיות מוהדרים, ולהידפס באותיות מאירות עיניים, ביופי הדפוס, ובצירוף הערות המרחיבות אופקים ומשדדות עמקים בכל הנושאים בהם דיבר הגאון המחבר. עבודת המהדירים רבה: תיקון טעויות העתקה ודפוס למאות ולאלפים, הוספת מראי מקומות רבים לתנ"ך, ש"ס, מדרשי הלכה ואגדה וספרי הפוסקים, וכתובת תוכן ומפתחות מפורטים, אשר יוצרים יחד בנין נפלא, פסיפס אמנותי, ובנוסף לכך נותנים ללומד מיגוון אפשרויות של לימוד בספר - ספר אשר נכתב על מסכתות הש"ס יכול כעת לשמש כספר דרשות על הפרשות, וספר אנציקלופדי שכתוב כערכים בסדר הא"ב יכול לשמש כמקור לפירושים על התנ"ך, וכדו'. יכולתו של המהדיר ניכרת היטב בהערותיו. מהדירים רבים דוגלים בגישה שלא להכניס הערות משלהם למדור ההערות כי אם מראי מקומות מדוייקים בלבד, ורק לנושאים המוזכרים במפורש בספר; אחרים דוגלים בהרחבת היריעה, ואף מכינים שני טורי הערות - טור תיקונים והשוואות, וטור חידושים וביאורים; ומהם כאלו המרחיבים עוד את היריעה, ומוסיפים בסוף הספר 'מילואים' בנושאים הקשורים - לעיתים קשר מקרי בלבד - לנושאים המצויים בספר.

והנה הנוש"א בא: דבריי יעסקו בצורך להקפיד על מקורות נאמנים בההדרה, והכוונה לכשרות המקורות המובאים ע"י המהדירים לתוך הספר. כי הלא דבר הוא, בית המדרש היהודי מלא וגדוש באלפי ספרי רבותינו הראשונים והאחרונים, הפוסקים והמפרשים, והערות המהדירים ראוי שתהיינה בנויות על אלפי ספריהם של גדולי הדורות האמונים על רוח ישראל סבא בקדושתה וטהרתה, ולא על מקורות שאין רוח חכמים נוחה מהם. כיום שועלים קטנים הילכו בו, לעיתים אנשים אשר תוכן הספר רחוק מליבם ומאמונתם, וכותבים עבודות מחקר ועבודות גמר כשבסיסם הוא ספרים קדושים, ואת פרי מחקרם הם מדפיסים לשימוש בני התורה. לעיתים קרובות אף יהודים שומרי מצוות קלה כחמורה מתייהרים להוציא לאור עבודה 'מדעית', כדוגמתם של החוקרים הנ"ל הרחוקים מאורחא דמהימנותא; וראה זה פלא, בעבודות אלו כל המרבה לצטט מובאות לועזיות יגדל שמו, לפעמים יוסיף הוא שורה שלימה המפנה לביטאון גרמני או בריטי עם שמו הארוך והמסורבל של כותב המאמר, בסוברם להפגין את בקיאותם בספרות זרה, כאנשי אשכולות, אנשים שהכל בהם. לפעמים מדובר אף על הפנייה לספרים אשר בצדק לא מצאו את מקומם בבתי המדרשות זה עידן ועידנים, וכעת זוכים להיכנס 'בדלת האחורית' בתוך הערה של המהדיר על אחד מהראשונים כמלאכים, אשר לו ניתן בידו היה בוודאי שורף אותו בהבל פיו.

א. אין דנים את המהדירים אלא את דבריהם

כבר לימדונו רבותינו שבדברי תורה אין נושאים פנים לאיש, אך אין דנים מצד האומר אלא מצד האמור. וגם בדברינו להלן, כיון שאנו נאלצים לתת דוגמאות - תנאינו בפינו שאין אנו מדברים דברי ביקורת על המהדירים עצמם, אלא על דבריהם. לכן גם לא נזכיר את שמם, אלא רק את שם הספר שאותו כתבו או ההדירו או שעליו חוברו ההערות. אין כוונתנו שיקח מאן דהוא את הדברים בצורה אישית; כל מגמתנו לתועלת טוהר המחנה, וכדי למנוע מן הראשונים והאחרונים, הקדושים כשרפים ואופנים, שיבואו דברי זרים בנחלותיהם.

ב. דוגמאות לדברים זרים בספרים ידועים

נביא כאן דוגמאות בודדות מתוך עשרות אשר תחת ידינו, והמעט יעיד על המרובה. ונפתח בהערה כללית: ראוי לדעת שרוב אלו שהתעסקו בספרות רבותינו הגאונים בדורות שעברו היו 'משכילים', ורוחם שורה בספר אותו ההדירו. כך בכרך 'גנזי שכטר' שבסידרת ספרי 'תשובות הגאונים' (נדמ"ח במהדורת צילום בהוצאת וגשל) צורפו בעמ' תלב-תקג 'מנהגי' הקראים ו'תשובותיהם'. גם בספר 'ערוך

השלם' (מהדורת קאהוט) צירף המהדיר דברי 'חכמים' יוונים ומשכילים עם דברי הראשונים מפרשי התלמוד, ובפרט בכרך האחרון¹.

● ב'תשובות הגאונים החדשות' (מכון 'אופק' תשנ"ה) מצטט המהדיר מספרי נוצרים, מוסלמים, יוונים, קראים ו'משכילים'. עי' למשל עמ' קלא, עמ' ר², עמ' רלה, עמ' רלז-רלח³.

● גם ב'תשובות רב נטרונאי גאון' קיימת בעיה דומה, עיי"ש עמ' קז, עמ' שצט, עמ' תרלב. בעיה זו קיימת לא רק בההדרות ספרים קדמונים, אלא גם בספרים שחוברו ע"י בני דורינו (או הדור הקודם) עצמם⁴.

● בספר המנהגים 'כתר שם טוב' מר' שם טוב גאגין מאנגליה (נין ונכד לרבני ירושלים ת"ו השמ"ח ואג"ן זצ"ל) כתובים להפתעת הקוראים 'מנהגי רפורמים (ח"ג עמ' שמה) ו'מנהגי' קראים (ח"ו עמ' רפב) יחד עם מנהגי ישראל קדושים, האמונים על ברכי המסורת מדור ודור. ושם (ח"א עמ' תקפ הערה תרסט) מחפש המחבר מקור למנהג ישראל קדושים לקרוא שם לילד דווקא בשעת המילה, ומוצא מקור לכך בכתבי הנוצרים, שכך נהגו בקריאת שמו של אותו האיש, עיי"ש. ולפלא שלא ציין למקורות האמיתיים, הזוה"ק וראשונים רבים⁵, ואכמ"ל. ועי' היטב בהקדמתו לח"ג מה דעתו על מנהגי העדות השונות. וכבר הערתי אנא עבדא למו"ל של ספרים אלו, והוא החזירני בתשובה, אבל לא קיבלתי. ואכמ"ל. ובשנת תשנ"ח הודפסו ספרי 'כתר שם טוב' מחדש, ובריש הספר הוסיפו המו"ל מודעה: "להוי ידוע לכל קורא ומעיין בספר זה, שהרב המחבר ז"ל פלט קולמוסו כמה וכמה דברים תמוהים. ותועלת הספר הוא רק לענין מה שהעיד על קיומם של מנהגים רבים בכמה וכמה קהילות שאין להם זכר במקום אחר, והוא המקור היחיד לידיעות אלו, ולכן ההדרנו את הספר שנית". עכ"ל. ותיבת 'ההדרנו' צריכה

1. ח"ט, שכולל הערות של חוקרים נוספים; וכבר העיר על כך הרה"ג ר' יצחק רצאבי נר"ו בהגותיו שולי המעיל שעל ספר 'מעיל קטן' למהרי"ץ על קיצור השל"ה, מעיל שמואל, סי' ד ס"ק כ.
2. שם קורא המהדיר לקברו של אותו האיש יש"ו 'הקבר הקדוש' [!] ר"ל, ואין קץ לגנאי שבדבר, למרות שזהו ציטוט של ביטוי לא לו. והעיר לי הרד"צ הילמן הי"ו דדין גרמא להו שבאותו ענין (שם עמ' קצט) לא ידע המהדיר לפרש מהו 'חנכת צלמא', כי נעלם ממנו פסוק מפורש בספר דניאל (ג, ג-ד) "לחנכת צלמא די הקים נבוכדנצר מלכא".
3. שם מביא המהדיר סיפור שהעתיק מכת"י ישן, מלא הבל וביזיון על קדוש עליון רש"י זיע"א.
4. ולאחר דברינו אלו ודברי כמה חברים אחרים יצ"ו שמענו שהמו"ל הנ"ל נוטה לתקן הדברים, אך בינתיים חלפו עברו כמה וכמה שנים ולא תוקן דבר. וה' הטוב יכפר בעד.
5. עי' בספר אוצר הברית למוהל הידוע הרב יוסף דוד ויסברג ז"ל (ח"א פ"ו סי' ב), ובקובץ 'צפונות' (טבת תש"ן, שנה ב גליון ב [ו] עמ' מא).

ביאור, דהדפיסו הספר מחדש כמות שהוא, ולענ"ד לכל הפחות הוה להו לתקן הדרוש תיקון.

● בספר החשוב 'אנציקלופדיה תלמודית' (כרך א, ערך אברים, עמ' קטו-קטז) שירבבו קטע שלם מספרו של אחד מחוקרי הטבע ש'הוכיח' את אמיתות דברי חז"ל בענין רמ"ח איברים, אך אמנם 'באחדים מהאיברים דרך אחרת לו מחכמי המשנה'. עכ"ד. ועי' להגרא"י ניימרק זצ"ל בספרו 'אשל אברהם' (חולין) שהוכיח סיכלותו של החוקר הנ"ל ברבים. גם הגרא"ז מלצר זצ"ל (במכתבו שהובא בספר 'בדרך עץ החיים' עמ' 434) התפלא מאוד שהביאו באנציקלופדיה התלמודית את הקטע זה, וכתב שם שלו היה הדבר בידו היה תולשו מכל הספרים, ועכ"פ צריכים לעשות זאת בספרים שעדיין לא נמכרו. עכ"ד. אך כיום הקטע הזה ממשיך להיות מודפס בכל המהדורות.⁶ דרך אגב, באנציקלופדיה התלמודית (כרך כב) ראיתי שנמצא ערך יום העצמאות, ומבלי להיכנס לפולמוס על מהות יום זה, עכ"פ לא זכיתי להבין היכן זה מופיע בתלמוד? ושם מפנים למש"כ בחלק ט ערך הלל, הע' סד (עמ' שצה), עיי"ש. ואכמ"ל.⁷

● בספרי 'אוצר ישראל' ו'אוצר מדרשים' מצטט המחבר והמאסף גם מספרי מינים ואפיקורסים ועובדי ע"ז ממש"8! וע"ע בשו"ת יביע אומר בענין ספרו 'אוצר ישראל'⁹. ובהסכמת רב היח"ס נר"ו לספר בנין אפרים (עמ' ז) כתב: ספר אוצר ישראל אין לי, וגם איני רוצה שיהיה לי, וד"ל. עכ"ל¹⁰. ורבים השיגו כבר גם על ספרו 'אוצר דינים ומנהגים'¹¹.

6. הספר הזה מוזכר גם שם בח"ב (ערך ארכובה עמ' קצד הע' 25, 28). ציין לי אליו הר"י בוקסבוים נר"ו. והלום מצאנו בס"ד ציטוטים מספר זה גם בערכים 'בית הבליעה', 'גלגלת', 'גרגרת', 'חוטין' ועוד. ובמשניות מהד' קהתי (אהלות פ"א מ"ח) העתיקו את כל הקטע הנ"ל מהאנציקלופדיה, ועע"ש (כלים פ"ח מ"ז ומ"ט) שהקבילו דעות חוקרים עם דעות הראשונים כמלאכים.
7. [במחכ"ת של הכותב שליט"א - קושיא מעיקרא ליתא: האנציקלופדיה התלמודית היא אנציקלופדיה לענייני הלכה (כפי שמפורש בשעריה), ומובאים בה גם ערכים שאינם מוזכרים במפורש בתלמוד, כמו הערך 'חשמל' וכד'. נוסף על כך הכותב שליט"א לא דקדק בלשונו - אין באנציקלופדיה התלמודית 'ערך' יום העצמאות אלא רק הפנייה להערה בערך 'הלל', כפי שכתב בעצמו. המערכת].
8. וכדוגמא אחת אציין ל'אוצר מדרשים' ח"ב עמ' שלג סי' יד שם הביא 'מעשה בודא'!
9. ח"ח אהע"ז סי' יא אות ג, ושם ח"ג יו"ד סי' ט סוף אות א.
10. אמנם עי' בשו"ת ציץ אליעזר (ח"ח סי' ח או' ח-ט) שכתב 'אוצר ישראל השיב' כדסובר האוצר ישראל' ועוד, ועע"ש (ח"ה רמת רחל פ"א אות ה, ח"ח סי' ל אות א, ח"ב סי' לט אות ז, ושם סי' סו). וכבר תמה עליו בזה בשו"ת יביע אומר (ח"ח דלעיל), עיי"ש. ודו"ק. ואל תשיבני ממכתבי הגר"ח ברלין והרדב"ז שבסוף ספרו 'אוצר זכרונותי', דשם הגנו עליו מפני חמת המשיג עליו, שהיה המשיג רוצה לקעקע כל תורת ישראל ח"ו, ע"ש; ואיהו שפיר בונה ספרו ע"פ יסודות תורתנו הק', אלא שיש בו תערובת איסור וטעם לפגם. ואכמ"ל. [וראה גם באגרות הראי"ה א קלג (עמ' קסא-קסג) המערכת].
11. עי' היטב בשו"ת אגרות משה (או"ח ח"ג סו"ס טו) ובשו"ת מנחת יצחק (ח"ה סי' פד ס"ק ב) ובספר ביורר הלכה (יו"ד מהד' תניינא עמ' כו).

והלום ראיתי שהוצאת 'מישור' הדפיסו מחדש את 'אוצר מדרשים' הנ"ל, והדפיסו בסוף כרך ב הגהות והערות של הגר"ח קנייבסקי שליט"א, שציין עשרות מקומות שיש למחוק דברים מגוף הספר אשר הם מנוגדים לתוה"ק. ועדיין צ"ע אם כוונת הגר"ח שליט"א היתה שאח"כ אפשר להכשיר את הספר; ושאלתי את פי הגר"ח שליט"א, והשיב לי שכוונתו היתה שימחקו בפועל את כל מה שציין שם [וכן עשיתי בספר שתח"י], והשאר מותר כיון שעכ"פ הם מדרשי חז"ל¹².

● וע"ע בספרי הקטן 'כרע רבץ' (עמ' שעו) שצינתי לדברי ספר 'פרקי זרעים מהגניזה', שכתב שסוגיית הגמ' (בכורות דף ח, עיי"ש) דמיונית לחלוטין, כי מכחישה את המציאות של חוקרי הטבע. עפ"ל גם בספריו 'עולם הצומח המקראי' ו'חי וצומח בתורה ובמשנה' נמצא עירוב דעות כוזבות לצורך זיהוי שמות חז"ל הקדושים זיע"א. וראיתי מכתב הגרש"ז אירבך זצ"ל (גבי תיקון קוראים) שאסור לסמוך על דעתו בענין זיהוי השבולת שועל. וכ"כ הגרי"ש אלישיב שליט"א במכתב אחר על עצם הזיהוי הנ"ל (הופיע בקובץ הליכות שדה)¹³.

● גם בספר 'מאור' (למס' חולין ובכורות) מקבל המחבר השערות ה'מומחים' וה'חוקרים' על פני קביעת חכמי התלמוד¹⁴.

ג. תוספות של מהדירים בספרי קדמונים

ומענין לענין באותו ענין. יש לציין נושא כאוב נוסף, שהוא הדפסת ספר של גדול קדום עם תוספות של המהדירים, ללא ציון בולט מספיק כך שידע הקורא מה בספר הוא מהרב המחבר הקדום, ומהי התוספת. ואציין שתי דוגמאות.

● ספר ילקוט מעם לועז על התנ"ך, חובר ע"י החכם השלם רבי יעקב כולי ז"ל עד פרשת תרומה, ומשם המשיכו החה"ש רבי יצחק מאגריסו עד סוף ספר במדבר, ומס' אבות, ומשם המשיכו החה"ש רבי יצחק ארגואיטי עד פר'

12. ותמיהני על המדפיסים שלא שינו דבר בגוף הספר, ואף לא רמזו או ציינו דבר בתוך הדברים, רק בסוף כרך ב הדפיסו הנ"ל.

13. [אך עורכי כתב העת הנ"ל התירו למחבר הנ"ל באישור גדולי ישראל לכתוב את תגובתו לדברי הגדולים הנ"ל בחוברת שאחריה! המערכת].

14. ע"ש ח"א עמ' 28, ח"ב עמ' 9-126, ומס' בכורות עמ' ז ו-יז. ושמענו שהמחבר קיבל ע"ע לשנות את הדברים, ואנו מצפים לכך, וכנ"ל. [שאלת היחס לדברי חז"ל בענייני חכמת הטבע נידונה כבר אצל הגאונים, ראה בפירוש רבנו חננאל מו"ק יא, א מהדורת וגשל ובהערה 355. וראה גם מו"נ ח"ב פ"ח. המערכת].

ראה, והוסיף עוד החה"ש רבי מנחם מיטראני את ספר יהושע, והוסיף עוד החה"ש רבי רפאל חייא פונטרימולי את מגילת אסתר, כל אלה היו מגדולי קושטא לפני כשלוש מאות שנה (בשנים ת"נ-תקט"ו). אמנם בשנים האחרונות (תשכ"ז-תשנ"ז) קם ת"ח עצום ובקי ועשה מעשה גדול מאוד ותירגם כל הנ"ל מלשון לאדינו, והשלים מדידיה את ספר דברים עד סופו, ומספר שופטים המשיך את רוב התנ"ך. אמנם לענ"ד אין מספיק הדגשה בספר שכמה ספרים הם עבודה עצמית שלו, והכל נמצא בַּסַּט אחד עם שם אחד 'ילקוט מעם לועז', ורק כתוב בתחילת הספרים האחרונים [באותיות קטנות]: 'סדו בלשון לאדינו... רבי יעקב כולי... והושלם ע"י החכמים... וחלק זה חובר בדרכם ע"י...!'

● בשו"ת אגרות משה חלק ח שנדפס אחרי מות הגרמ"פ זצ"ל, הוסיפו נכדי הגהמ"ח זצ"ל מילות קישור בתוך דבריו על פני כל הספר. ואמנם ציינו זאת בהקדמתם (עיי"ש בהקדמת בני הגהמ"ח ובהקדמת נכדיו), וציינו שלכן שמו אל ליבם לכתוב את ההוספות באותיות קטנות מעט יותר, למען יבחין הקורא וידע שאלו הוספות [אך אין חילוקי הכתבים ניכרים להדיא לכל רואה במבט ראשון, ודו"ק]; אך לענ"ד לא כל הקורא תשובה מעיין לפני כן בהקדמה, ולפחות הוה להו לרמוז על כך בשער הראשי של הספר, ולכתוב 'עם הוספות וקטעי קישור' וכדומה, ולא לכתוב בפשיטות 'מאת הגאון' וכו'. והנה עד כה שמעתי בענין זה דעות בבית המדרש, חלקם מיימינים וחלקם משמאילים; אך עתה 'פרויקט השו"ת' במהדורותיו החדשות (תקליטור גירסה 5 והלאה) הכניס גם את חלק ח' הנ"ל של 'אגרות משה' למאגר הממוחשב, ולא הבדילו כלל בין סוגי האותיות, ונכתב הכל ברצף אחד דברי הגהמ"ח ונכדיו במידה שווה, והקורא אינו יודע מה הם דברי מחבר ה'אגרות משה' ומה הם תוספות הנכדים, הוכיח סופו על תחילתו שאין לשבץ הוספות וקטעי קישור בתוך לשון הספר אפילו בגופן בעל גודל קטן מעט יותר, ואין לנו אלא לילך בעקבי הצאן, דרכם של מהדירים בכל הדורות, שכתבו הערותיהם והוספותיהם בשולי הגיליון עם ציון אותיות או מספרים למעלה¹⁵.

15. וב'פרויקט השו"ת' הנ"ל שיבצו בספרי כמה מן הראשונים את הערות המהדירים בתוך לשון הספר עצמו, ועשו סימן היכר היכן מתחילה ההגהה והיכן נגמרת; אך גם זה לענ"ד מבלבל, ואכמ"ל, ובפרט שחלק מהערות המהדירים (כגון חלק מההערות שבשו"ת הרמ"א, עיי"ש) אינם ע"פ דרך ישראל סבא, וכנ"ל.

ויש לציין בעניננו את דברי הג"ר משה פיינשטיין זצ"ל, שכתב בשו"ת אגרות משה (אהע"ז ח"ב סי' יא) בזה"ל: והערעור של כתר"ה על זה בא מהשקפות שבאים מידיעת דעות חיצוניות, שמבלי משים משפיעים אף על גדולים בחכמה להבין מצות השי"ת בתוה"ק לפי אותן הדעות הנכזבות, אשר מזה מתהפכים ח"ו האסור למותר והמותר לאסור, וכמגלה פנים בתורה שלא כהלכה הוא, שיש בזה קפיידא גדולה אף בדברים שהוא להחמיר, כידוע מהדברים שהצדוקים מחמירים שעשו כמה תקנות להוציא מליבן. ואני ב"ה שאיני לא מהם ולא מהמונם, וכל השקפתי הוא רק מידיעת התורה בלי שום תערובות מידיעות חיצוניות, שמשפטיה אמת בין שהוא להחמיר בין שהוא להקל, ואין הטעמים מהשקפות חיצוניות וסברות בדויות מהלב כלום אף אם להחמיר, ולדמיון שהוא ליותר טהרה וקדושה. ועתה נדבר מעצם ההלכה למאור התוה"ק וכו'. עכ"ל. עיי"ש ודו"ק.

ד. קריאה לראשי המכונים

ונסיים מעין הפתיחה בענין הראשון, דמכאן תצא הקריאה לראשי 'מכונים' ולבעלי הוצאות לאור לא לתת את ספרי רבותינו הקדושים נ"ע לההדרה והגהה לאינשי דלא ידיעי כבעלי השקפה טהורה ויראת שמים אמיתית, שלא ידמעו ויערבו טמא בטהור כצורת בעלי מחקרים ו'עבודות גמר' וכדומה, אלא ישמרו על אופי ההדרה הוותיק כרוח ישראל סבא. וכי חסר משהו לההדרותיהם של גאוני הדורות הקודמים על ספרי רבותינו הקדושים זיע"א, הלא המה הרד"ל [לפרדר"א], הנצי"ב [לשאילתות], האדר"ת [לתוס' שנץ פסחים], הגר"י אברמסקי [לתוספתא] ועוד ועוד. וכדוגמא לימינו אציין את ספרי 'מכון להוצאת ראשונים ואחרונים' שע"י מוסד הרב קוק, אשר בנויים ומושתתים על יסודות גדולי ישראל והתורה הצרופה, והערות המהדירים הם אור לעיניים לכל הבא בנבכי הספר. וכן ספרי הוצאת אהבת שלום, לב שמח, שלם - צפונות קדמונים - רגנשברג, המאו"ר, אורייתא, רוב ספרי מכון התלמוד הישראלי השלם, יד הרב הרצוג ומכון ירושלים, ועוד ועוד, שכולם בדרכה של תורה, במו"מ אמיתי בעיון וסברא, חיזוק בדק הבית ושיטות הקדמונים, וסלילת דרך רצף התורה לדורות הבאים. ודי לי בזה.

דברי סיום

ברוך אלוקינו אשר לא עזב חסדו ואמיתו מעם ישראל, ונטע בכל דור את ארזי הלבנון אדירי התורה, אשר קיבלוה איש מפי איש עד משה רבנו ע"ה שקיבלה מפי הגבורה. ואלפיה רבנן ענקי הדורות כל אחד בדרכו דרך הקודש, זה מפיו לפידים יהלכו להעמיד תלמידים כצאן לרועה להדריכם בדרך ישרה בשבט פיהו, וזה בכתב

והמכתב חקוק עלי ספר בעט ברזל וציפורן שמיר להנחיל לאוהביו ולדורות שאחריו. הצד השווה שבהם, ראי זה כראי זה, שלא מִשָּׁה התורה הקדושה מפיהם, וחקרו ועיינו והעלו פנינים מתהום נשיה יסוד מוסד מוצק על עמודי זהב, בדרך שקיבלו מאבות אבותיהם, כי התורה ירושה להם ולנו עד עולם כאשר הבטיחנו צורנו.

ומה נמלצו לחיכי אמרי המאור הגדול רבי יוסף תאומים בעל 'פרי מגדים', שהרחיב בלשון ברורה במעלת דברי האחרונים גדולי הדורות אשר הם נר לרגלינו ואור לנתיבתינו, וז"ל (בהקדמתו לחיו"ד): ועלינו לשבח לאדון הכל על כל אשר גמלנו, ועוד ידו נטויה עלינו להיטיב עימנו, ונתן לנו בכל דור חכמים תופסי התורה בקבלתם איש מפי איש עד משה רבנו ע"ה. ויהי כאשר היתעו אומה הישראלית מדרך הישר וללכת בדרך לא סלולה, היגלה השי"ת אותנו לבין האומות לצרפנו ולהתיך אותנו ולהסיר סיגינו ובדילינו, ואף בהיותינו בגלות המר לא עזב חסדו ואמיתו מעימנו ונתן לנו מנהיגינו הלא המה רבותינו נוחי נפש בג"ע, הם המורים לנו והם המגלים לנו כל תעלומות, וכל סדק ובדק המה מאשרים ומחזקים, ומימיהם אנו שותים. ולולי הותיר ה' לנו שארית הזאת נשתכחה תורה מישראל ח"ו, ובפרט בצוק העיתים הללו אשר גברו הצרות על ישראל ונתמעטו הלבבות וכו', ומהדברים הצריכים לקנין התורה כמו שחשבם הרמב"ם ז"ל בספר מורה הנבוכים הם לע"ע חסרים, כי ביטול השקידה וקוצר המשיג ועומק המושג ושאר דברים כולם נתקיימו בנו, והתורה לא נעשית כשתי תורות אלא ח"ו כאלף תורות וכו'. ואמנם עם כל זה השי"ת ברוב רחמיו וחסדיו קיים בנו "כי לא אלמן ישראל", ותודה לא-ל בכל דור ודור יש לנו מנהלים, המה רבנים גאונים אשר מעולם אנשי השם, המה המאשרים ומחזקים ומקימים דגל התורה, מהם לומדים תורה ברבים עם ישיבתם הרמה, ומהם חוברי חבר אשר הניחו שם ושארית בארץ, ובכל יום שמעתייהו מתבדרין בעלמא, ומימיהם אנו שותים וכו', אשר היטיבו מאד והגדילו חסדם עלינו, ואילולא פירושיהם וביאוריהם היינו כעיוור ממש באפלה וכו'. עכ"ל, עיי"ש באורך. ורבותינו נ"ע אשר השיגה נשמתם את עומק סודות החכמה ראו באור עיניהם את האמת לאמיתה של תורה, והיתוו לנו דרך חיים תוכחות מוסר מבינתם הרמה.